International Journal of Sanskrit Research 2024; 10(4): 298-300

International Journal of Sanskrit Research
अनन्ता

ISSN: 2394-7519
IJSR 2024; 10(4): 298-300
© 2024 IJSR
www.anantaajournal.com
Received: 08-05-2024
Accepted: 14-06-2024

प्रसन्न भट्टः
शोधच्छात्रः, कर्नाटक संस्कृत विश्वविद्यालयः, बेङ्गलूरु, कर्नाटक, भारत

Corresponding Author:
प्रसन्न भट्टः
शोधच्छात्रः, कर्नाटक संस्कृत विश्वविद्यालयः, बेङ्गलूरु, कर्नाटक, भारत

अनुबन्धलक्षणम्

प्रसन्न भट्टः

प्रस्तावना

अनुबन्धो नाम इत्संज्ञकवर्णः[1]। ये च आगमप्रत्ययादेशेषु इत्संज्ञकाः अनु- बन्धाः वर्तन्ते, ते आगमादीनाम् अवयवाः उत अनवयवाः इति सन्देहे सति अनेकान्ता अनुबन्धाः इत्युक्तम् । एकान्तो नाम अवयव: इत्यर्थ: । यदि अनुबन्धा- नाम् अवयवत्वं स्यात्तदा आगमादीनां विधेये कुत्रचिदपि तद्दर्शनं स्यात् ।एतेषाम् अनुबन्धानान्तु कदापि दर्शनाभावात् अनवयवत्वं तावन्निश्चितम् ।

ननु अनुबन्धानामनवयवत्वे शित्, कित् इत्यादौ "शकारः इत् यस्य" इति षष्ठ्यर्थावयवावयविभावसम्बन्धद्वारकबहुव्रीहिसमासो नोपपद्येत । अत: तत्र समी- पस्थे शकारककारादौ अवयवत्वारोपेण समासः कार्य:। स्वसमीपोच्चारितेऽनुबन्धे स्वनिरूपितावयवत्वमारोप्यते इति यावत् । नन्वेवं सति वुञ्छण्कठजिलसेनि - रढञ्ण्ययफक्फिञ्ञ्यकक्ठकोऽरीहणकृशाश्वर्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिस- ङ्काशबलपक्षकर्णसुतङ्गमप्रगदिन्वराहकुमुदादिभ्य: (०४/०२/८०) [2] इत्यत्र अनुब- न्धस्य णकारस्य छकारककारयोरुभयोरपि सामीप्यात् णकारे ककारावयव- त्वारोपेण तस्य णित्त्वात्, ककारे परेऽपि णित्त्वप्रयुक्तकार्यप्रवृत्ते "ऋश्यक:" इत्यादौ आदिवृद्ध्यापत्तिरिति चेन्न, तत्र णित्त्वप्रयुक्तकार्यं पूर्वस्य छकारस्यैव न तु परस्य ककारस्येति व्याख्यानतो निर्णयम् । अत्र व्याख्यानत्वेन प्रमाणे द्वयसज्दघ्न- ञ्मात्रच: (०५/०२/३७) [3] इति सूत्रमाद्रियते । अत्र हि "द्वयसच्" तथा "दघ्नच्" इत्युभयत्रापि चकार एव अनुबद्ध: ।यदि अनुबन्धेषु स्वपश्चाद्वृत्तिप्रत्ययावयवत्वम- प्यारोप्येत तदा "दघ्नचि" पुनश्चकारो नानुबद्धव्य: । तेन च अनुबन्धेषु स्वप्राग्वर्ति- प्रत्ययावयवत्वमेव आरोप्यत इति सिद्धम् । ननु अनुबन्धानामनवयवत्वे हल- न्त्यम् (०१/०३/०३)[4] इत्यत्र अन्त्यशब्दस्य अन्त्यावयववाचकत्वस्वीकारेण तदसङ्गतरिति चेन्न, तत्र अन्त्यशब्दस्य परसमीपवाचाकताभ्युपगमेन दोषो न सम्भवति ।

अनुबन्धो नाम इत्संज्ञकवर्ण: । अनूपसर्गपूर्वकात् बन्धनार्थकात् बन्धधातो: (धा. सं. १५०९)[5] कृत्यल्युटो बहुलम् (०३/०३/११३)[6] इति कर्मणि घञ्प्रत्यय: ।अनूपसर्गोऽत्र अप्रधानवाची । बध्नाते: उच्चारणवाचकत्वम् । वस्तुतस्तु बध्नाति: बन्धनार्थे वर्तते । तथापि

उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
प्रहाराहारविहारपरिहारवत् ॥[7] इत्युक्ते: उच्चारणार्थकत्वम् ।

अथवा परौ भुवोऽवज्ञाने (०३/०३/५५)[8] इति पाणिनीयनिर्देशात् धातूना- मनेकार्थवाचकताभ्युपगमात् बध्नातेरेव उच्चारणार्थकतायामपि न क्षति: । वैयाकर- णभूषणसारेऽपि धात्वर्थनिर्णयप्रकरणे,

सर्वनामाव्ययादीनां यावादीनां प्रसङ्गत:।
न हितत्पाठमात्रेण युक्तमित्याकरे स्फुटम्॥[9]

इति कारिका प्रस्तुता । कारिकाव्याख्यानप्रसङ्गे "न च गतिगन्धनाद्यर्थनिर्देशो नियामक:, तस्य "अर्थानादेशाद्" इति भाष्यपर्यालोचनया आधुनिकत्वलाभात्" इत्युक्तप्रकारेण धात्वर्थनिर्देशस्य आधुनिकत्वेन प्रायिकत्वात् अत्र बन्धधातुरेव उच्चारणार्थक: इत्यपि युक्तमेव ।
एवञ्च अप्रधानीभूतोच्चारणक्रियायामाचार्य: कर्ता । अप्रधानीभूतोच्चारिता- नाम् आगमादीनामन्ते वर्तमानानाम् उच्चारणविषयत्वं वर्तते । अत: "आचार्यक- र्तृकाप्रधानीभूतोच्चारणविषयत्वम् अनुबन्धत्वमित्यायातम्" । अत्र अप्राधान्यं ना- म "लक्ष्यसमवायातिरिक्तकार्यसमर्पकत्वम्" । एवञ्च "आचार्यकर्तृकलक्ष्य- समवायातिरिक्तकार्यसमर्पकोच्चारणविषयत्वम् अनुबन्धानां"[10] लक्षणम् । इह लक्षणे लक्ष्यसमवायातिरिक्तकार्यसमर्पकत्वानिवेशे, आचार्यकर्तृकोच्चारणविषय- त्वमात्रोक्तौ कर्मण्यण् (०३/०२/०१)[11] इत्यादिभि: विहिता: ये अणादय: तदव- यवादीनामकारादीनामपि आचार्यकर्तृकोच्चारणविषयत्वात् अनुबन्धत्वं स्यात् । अत: लक्ष्यसमवायातिरिक्तकार्यसमर्पकत्वनिवेश: ।
ननु हयवरडित्यादिषु माहेश्वरसूत्रेषु अकारवत् ये च वर्णा: उच्चारणमा- त्रप्रयोजना:, तेषामपि आचार्यकर्तृकलक्ष्यसमवायातिरिक्तकार्यसमर्पकोच्चारण- विषयत्वात् तत्रापि प्रकृतलक्षणमतिप्रसक्तमित्यत: इत्संज्ञकेषु रूढ: अनु- बन्धशब्द: इति वदन्ति ।

"जहत्स्वार्था तु तत्रैव रूढिर्यत्र विरोधिनी"[12]

इति सिद्धान्तादस्य रूढत्वेऽपि न क्षति: । अन्ये तु उच्चारणार्थकेषु वर्णेषु अतिप्रस- क्तिवारणाय इत्संज्ञाप्रयुक्तस्वनिवृत्तिव्यतिरिक्तलक्ष्यगतकार्यसमर्पकत्वम् अनुब- न्धत्वमिति परिष्कुर्वन्ति । तदयुक्तम्, यत: भाष्ये,

"प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न।
आचारादप्रधानत्वाल्लोपश्च बलवत्तर:" ॥[13] इत्युक्तम् ।

भाष्यवार्तिकेऽस्मिन् माहेश्वरसूत्रघटकानां णकारादीनाम् अनुबन्धत्वव्यवहारो दृश्यते । णादीनामनुबन्धत्वे हि "कथमज्ग्रहणेषु न" इति भाष्यकृतां शङ्का सङ्ग- च्छते । यत: अज्ग्रहणेष्वित्यत्र तु "अचां ग्रहणं यस्मिन्निति बहुव्रीहि:"। तत्र य- च्छब्दवाच्य: अन्यपदार्थ: प्रत्याहार: । णादीनां ग्रहणन्तु तत्रैव सम्भवति नान्यत्र ।यदि "इत्संज्ञाप्रयुक्तस्वनिवृत्तिव्यतिरिक्तलक्ष्यगतकार्यसमर्पकत्वम् अनुबन्धत्व- मिति" परिष्क्रियेत, तदा तु भाष्यकृदुक्तस्य णादौ अनुबन्धे अस्य लक्षणस्य अन- न्वयात् इदमयुक्तमेव । न हि तेषां किञ्चिदपि कार्यमस्ति । ते तु प्रत्याहारमात्रोप- योगिन: ।प्रकृतभाष्यप्रामाण्यादेव ये च विधेयघटका: उच्चारणार्थकाः वर्णा: तेषा- मपि इत्सञ्ज्ञां विना निवृत्त्युपायाभावात् इत्संज्ञामूलकेन

लोपेनैव निवृत्तेरिष्टत्वाच्च तेषामपि अनुबन्धत्वम् इष्टमेव। यथा दिव उत् (०७/०१/१२९)[14] इत्यादिभि: वि- हितानां तकारादीनाम् । तेषाम् उच्चारणसौकर्यं विना प्रयोजनान्तरं नास्ति ।

अनुबन्धपदविचार: ।

केचित्तु "ख्यत्यात्" इत्यादौ उच्चारणार्थकेषु अकारादिषु अतिप्रसङ्गवारणाय इत्संज्ञाप्रयुक्तस्वनिवृत्तिमत्त्वं तथैव निवृत्त्यतिरिक्तलक्ष्यगतकार्यसमर्पकत्वं च अ- नुबन्धत्वमिति लक्षणं परिष्कुर्वन्ति। तदसत् । भाष्ये प्रत्याहारेषु अनुबन्धानां ग्रहणं कुतो न इति प्रश्ने सति "प्रत्याहारेऽनुबन्धानां कथमज्ग्रहणेषु न" इति श्लोकवार्ति- केन समाहितम् ।

तत्र हि अनुबन्धानां वर्णसमाम्नायिकानामेव ग्रहणम् इति कृत्वा तद्बहिर्भूतेषु उच्चारणार्थकेषु वर्णेषु लक्षणप्राप्त्यभावात् अतिव्याप्तिवारणप्रयास: निष्फल एव। त- थैव तेषां लक्ष्यगतं कार्यं किञ्चिदपि नास्ति । एवं च विधेयघटकानाम् उच्चारणार्थ- कानामपि इत्संज्ञां विना निवृत्त्यभावात् इत्संज्ञकतया तेषामपि अनुबन्धत्वं स्पष्टमेव । यथा दिव औत् (०७/०१/८४)[15] इत्यादिषु तकारादीनाम् अनुबन्ध- त्वम् । अनूद्यमानविषये तु तेषां तकारादीनाम् उपदेशत्वाभावाल्लक्षणया उपदेशत्वे इत्संज्ञया तत्र अनुबन्धत्वम् । विधेयविषये तु लक्षणा नाङ्गीक्रियते "न विधौ पर- श्शब्दार्थ:" इति भाष्यसिद्धान्तात् । अत्र लडादीनां विधेयविषयादिषु लकारादिषु वर्तमानानाम् अकारादीनां तथैव यासुडादिविधेयेषु उकारादीनां मुखसुखार्थं परिगृ- हीतानां विशेषणत्वेनापि प्रयोजनं नास्ति । अत: वह्न्यादीनाम् आनयने उपयुज्य-मानानां पात्राणामिव अकस्मादेव निवृत्ति: इति मूलकाराशय: ।

संदर्भ सूची

1. प. शे. ३. पृ. सं. २२
2. पा. अ. २. पृ. सं. ७९
3. पा. अ. २. पृ. सं. ९१
4. पा. अ. २. पृ. सं. ४१
5. वै. सि. कौ. १. पृ. सं. ४६
6. पा. अ. २. पृ. सं. १२४
7. वै. सि. कौ. १. पृ. सं. ३४५
8. पा. अ. २. पृ. सं. ६५
9. वै.भू. सा. १. पृ. सं. १२४
10. प. शे. ३. पृ. सं. १८
11. पा. अ. २. पृ. सं. ५८
12. प. शे. ३. पृ. सं. २०
13. व्या. म. भा. पृ. सं १३६
14. पा. अ. २. पृ. सं. १०३
15. पा. अ. २. पृ. सं. १२०